

УДК 316.47: 316.485.26

ШКІЛЬНИЙ БУЛЛІНГ: РЕАЛІЇ СУЧАСНОСТІ

У статті піднімається проблема шкільного насильства. Здійснюється аналіз психологічної суті буллінгу як виду шкільного насильства, визначаються його основні ознаки, чинники, види та наслідки. Подано результати емпіричного дослідження учнівських настанов щодо шкільного насильства й знущань та ступеня поширення буллінгу в українських школах.

Ключові слова: *насильство, буллінг, шкільний буллінг, буллер, жертва буллінгу.*

The problem of school violence is described in this article. The psychological essence of bullying as a kind of school violence is analyzed and its main features, factors, types and effects are determined. The results of empirical study of student guidance on school violence and bullying and the degree of bullying dissemination in Ukrainian schools are submitted

Key words: *violence, bullying, school bullying, bully, victim of bullying.*

Постановка проблеми. Україною неодноразово поширювалася інформація про випадки знущання одних школярів над іншими. Вражає рівень жорстокості, байдужість оточуючих дітей та дорослих у таких ситуаціях, непокоїть поширюваність даного явища та доля суспільства у майбутньому. Адже випадки фізичного чи психологічного насильства в школі є не просто одноразовими неприємними конфліктними ситуаціями, вони мають значний виховний потенціал. Будучи учасниками чи свідками таких подій, діти здобувають досвід у вирішенні проблем міжособистісного характеру, формують свої погляди на життя, цінності та ідеали.

Проблема шкільного насильства не є новою і властива не тільки українському суспільству. Останні 40 років вона досить ґрунтовно вивчається дослідниками зі Швеції, Норвегії, Великобританії, США, Австралії, Канади, Японії та інших країн, які розробили й успішно впроваджують у практику шкільної навчально-виховної роботи національні програми з профілактики й попередження знущань в учнівських колективах та надання допомоги їх жертвам. Існують національні громадські організації по боротьбі із шкільним насильством, створено кілька міжнародних та національних серверів (Bullying.org, Bully Online, Stop Bullying, Anti-Bullying Network, Violencepreventionworks.org). Однак тривалий час ця проблема не досліджувалася в Україні, як і всюди на пострадянських просторах. Панівна ідеологія безконфліктності радянського суспільства та традиційне небажання педагогів «виносити сміття з хати» спонукали до замовчування фактів фізичних і психологічних знущань в організованих колективах. Підтвердженням тому стали гострі дискусії, що розгорнулися у радянських ЗМІ у зв'язку із виходом на екрани фільму Р.Бикова «Опудало» (1983). Тогочасних глядачів, не знайомих з реальною ситуацією учнівської взаємодії в освітніх закладах, фільм просто шокував, і багато хто йому не повірив. Традиція не обговорювати публічно і не вивчати причини й наслідки шкільного третирування ще до недавнього часу зберігалася і в українській психології та педагогіці.

Зважаючи на посилення тенденції до агресії та насильства в сучасній школі та недостатнє вивчення даної проблеми у вітчизняній психологічній науці, вважаємо за доцільне проаналізувати суть, прояви та основні чинники насильства (знущань) в учнівському середовищі, а також емпірично дослідити рівень його поширення та ставлення школярів до цього явища.

Результати теоретичного аналізу проблеми. В довідкових джерелах насильство трактується як «застосування сили для здобуття чого-небудь; примусовий вплив на когось, щось» [5, с.484]; «застосування силових методів або психологічного тиску за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір» [3]. Тобто йдеться про будь-яке

використання сили стосовно інших (беззахисних) людей. Шкільне насильство характеризується тим, що один із учасників навчально-виховного процесу школи залякує, погрожує, погано ставиться чи нападає на іншого в школі або за її межами. Якщо учень неодноразово зазнає принижень через переслідування й тероризування з боку одного чи кількох інших учнів чи вчителів, це розглядається як знущання, цькування.

В американських та західноєвропейських наукових джерелах при позначенні явища цькування найчастіше використовуються терміни «буллінг» та «моббінг», рідше – «остракізм». Для аналізу названих дефініцій скористаємося визначеннями дослідників, які започаткували вивчення цієї проблематики.

Термін «остракізм» (від гр. ὄστρακον — черепок) виник у Давній Греції і позначав спосіб вигнання окремих громадян, яких вважали небезпечними для держави; рішення про вигнання ухвалювали таємним голосуванням за допомогою глиняних черепків, на яких писали імена тих, кого хотіли вигнати [5, с.532]. Якщо збиралося 6 тис. черепків з іменем однієї особи, вона мусила на 10 років залишити місто. Цей метод політичної боротьби був запроваджений у 509 р. до н.е. в відомим реформатором Клісфеном з метою захисту основ демократії.

В 1973 р. шведський лікар П.-П.Хайнеманн опублікував повідомлення про колективний напад на одну людину, яка порушувала соціальні норми і заважала групі займатися своєю звичною діяльністю, назвавши цей напад моббінгом [10]. В сучасному значенні термін був уперше вжитий шведським лікарем і психологом Х.Лейманом, який під поняттям «моббінг» („mobbing”) розумів психологічне тероризування – ворожі неетичні комунікативні дії систематичного характеру, спрямовані на певного індивіда. Такі дії повторюються відносно часто (як мінімум один раз на тиждень) і тривають відносно довго (як мінімум півроку) [11]. Норвезький психолог Д.Ольвеус запропонував використовувати термін „буллінг” – як ситуацію, в якій учень неодноразово піддається негативним діям з боку одного чи кількох інших учнів.

Причому негативну дію автор визначає як таку, коли одна людина навмисне завдає травми або дискомфорту іншій через фізичний контакт, за допомогою слів чи іншими способами [14]. І.С.Кон визначає буллінг як залякування, фізичний чи психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншого страх і тим самим підкорити його собі [4].

Аналізуючи співвідношення понять «буллінг» та «моббінг», дослідники зазначають, що перший термін традиційно вживається для позначення феномену цькування учнів у закладах освіти, тоді як другим терміном позначають цькування працівників у трудових колективах [4; 11]. Крім того, етимологічний аналіз цих термінів показує, що поняття «моббінг» (від англ. mob – натовп, зграя) позначає випадки групового терору, в той час коли поняття «буллінг» (від англ. bully – задирака, хуліган; bullying – залякування, знущання) вказує на будь-яку поведінку, яка використовується з метою залякування й утиску інших людей, управління ними. Друге поняття ширше, оскільки позначає як колективне, так і індивідуальне тероризування. Остракізм ми розглядаємо в якості примусової соціальної ізоляції одного із членів учнівського колективу – як вид буллингу.

Буллінг може мати місце не тільки у школі, але й в організаціях, в армії (в тому числі й дідівщина), в інформаційному просторі [4; 13].

Д.Ольвеус визначив такі чотири ознаки буллингу: це є агресивна поведінка, навмисна, припускає дисбаланс влади, відбувається регулярно [13]. Отже, буллінг є усвідомленим, спланованим, цілеспрямованим і систематичним насильством з боку окремого індивіда чи групи, мета якого – пониження гідності іншого індивіда та встановлення контролю над ним.

За напрямом взаємодії шкільний буллінг можна класифікувати на такі види: вертикальний (між учителями та учнями), горизонтальний (між учнями) та змішаний (наприклад, одночасне цькування школярами і вчителів, і інших учнів). В даній роботі ми зосереджуємо увагу на горизонтальному буллингу.

Дослідники виокремлюють також фізичне, вербальне та соціальне третирування [1; 13]; безпосередній (фізичний) і непрямий (соціальна агресія)

буллінг [4]. В результаті аналізу наукових джерел та узагальнення опрацьованого матеріалу [1; 4; 7; 13] ми вважаємо доцільним виокремлення трьох основних типів шкільного буллингу: фізичного, психологічного та економічного.

Фізичний буллінг характеризується систематичним нанесенням тілесних ушкоджень (ударів, стусанів, щипання, смикання за волосся тощо). Психологічний буллінг пов'язаний із впливом на психіку, нанесенням психологічних травм і може характеризуватися використанням різних засобів. До цього виду тероризування належать: вербальний буллінг – словесні образи (прозивання, погрози, образливі жарти тощо); невербальний (образливі жести, гримаси, навмисне втручання в інтимну просторову зону, загрозливі інтонації при розмові тощо); соціальний – спрямований на створення несприятливого соціально-психологічного клімату в колективі та порушення міжособистісної комунікації між об'єктом знущань та іншими учнями (ігнорування, ізоляція, бойкот); кібербуллінг – характеризується використанням комунікаційних технологій (розсилання повідомлень агресивного та образливого характеру в соціальних мережах та на мобільний телефон). Має ознаки і фізичного, і психологічного насильства економічний буллінг, який полягає у систематичному нанесенні жертві знущань матеріальної шкоди (навмисне псування особистих речей учня, їх приховування (наприклад, портфеля), вимагання грошей, їжі чи речей). У школі здебільшого має місце фізичне і психологічне тероризування; часто різні види знущань поєднуються.

Крім того, буллінг може відбуватися як у відкритій формі (залякування, приниження, припинення спілкування, регулярне вимагання грошей, сексуальні домагання), так і в прихованій (заштункові ігри при зовнішній ввічливості та доброзичливості, розповсюдження пліток, ігнорування звернень, приховування інформації).

Рольова структура шкільного буллингу включає учасників, які можуть брати різну участь в ньому: від безпосередньої дії до опосередкованого впливу на його перебіг. Здебільшого тут виокремлюють три сторони: буллера

(агресора), жертву та свідків. Більш детально розписує рольовий розподіл у таких ситуаціях Д.Ольвеус. Він вказує на існування своєрідного циклу насильства (bullying circle) – певного сценарію систематично повторюваних репресій, що включає наступний репертуар соціальних ролей:

- жертва – учень, що є об'єктом знущань;
- буллер(-и) – учень або учні, які розпочинають цькування жертви й надалі приймають у цьому процесі активну участь;
- поплічники (послідовники) агресорів – учні, які не є ініціаторами буллингу, але пізніше беруть у ньому активну участь;
- пасивні прибічники буллера(-ів) – учні, які підтримують процес буллингу, але не приймають у ньому активної участі;
- пасивні прибічники можливого цькування – учні, яким у принципі подобається, коли знущаються над іншими, але вони відкрито не виказують своєї підтримки агресорам;
- сторонні спостерігачі – учні, які спостерігають за тим, що відбувається, і не втручаються, керуючись принципом „це не моя справа”;
- вірогідні захисники – учні, яким не подобається ситуація цькування інших, але вони нічого не роблять, щоб допомогти жертві;
- захисники жертви – учні, які виступають проти знущань взагалі і допомагають (чи намагаються допомогти) жертві [14].

Вивчаючи шкільний буллінг, дослідники намагалися скласти особистісні портрети його основних учасників [1; 4; 8; 11; 13]. Так, вважається, що класичному буллеру притаманні: підвищена агресивність, імпульсивність, загострене прагнення домінувати, підкорювати собі інших учнів, досягаючи таким чином своїх цілей, розвинена здатність психологічно впливати на інших. Буллер зазвичай фізично сильніший від своїх однолітків; часто поводить себе виключно й агресивно стосовно не тільки дітей, але й дорослих; постійно намагається підірвати позицію слабшого, знизити його статус, цінність, значення і потенціал, не відчуває співчуття до своїх жертв. Ним рухають образа і заздрість, буває, він аж кипить від гіркоти, ненависті і гніву. Іноді за цим

стоять вроджені генетичні чи гормональні особливості, наприклад, підвищений рівень «чоловічого» гормону тестостерону. Кращим провісником насильства у молодіжному середовищі є поєднання антигромадських якостей і депресії.

Тривалий час в науковій літературі існувала думка про те, що за «крутизною» й агресивністю буллера часто приховуються тривожні і невпевнені у собі індивіди, яким знущання над іншими дозволяє замаскувати і компенсувати занижену самоповагу. Частково так і є, але не обов'язково. Як показують спеціальні дослідження, типовий агресор не страждає від заниженої самооцінки і досить упевнений у собі, навіть самозакоханий; він застосовує силу не спонтанно, у зв'язку зі звичайними дитячими конфліктами, а свідомо, залишаючись емоційно спокійним і байдужим [4]. Буллер вміло маніпулює людьми, хитрує, обманює, – і, зрештою, жертва починає сумніватися у собі й у своїх силах. Буллер створює свій світ, іншу реальність, в яку зтягує жертву, і вона змушена жити за створеними у псевдореальності законами.

Багатьох буллерів характеризує те, що після припинення тероризування однієї жертви (наприклад, учень змушений перейти в інший клас чи школу), починається переслідування іншої, і так без кінця. Таких осіб називають серійними буллерами або кібербуллерами (Т.Фалд). Вони є суспільно небезпечними [8]. Найгірше те, що буллери паталогічно не бажають вважати свої дії деструктивними і розглядати інші варіанти поведінки. Вони вважають, що проблема не в їхній поведінці, а в поведінці чи характері жертви.

Вважається, що буллінг – це традиційно чоловіче явище, але не виключно чоловіче [4]. Наші спостереження показують, що його все частіше здійснюють і дівчата, в тому числі й стосовно хлопців. Гендерні дослідження насильства здебільшого показують практикування представниками чоловічої статі переважно фізичного й економічного буллингу, а жінками – вербального й соціального, однак зараз простежується тенденція до зростання кількості фізичних знущань з боку дівчат (особливо підліткового і раннього юнацького віку) та соціальної ізоляції опонентів хлопцями.

Має значення і віковий критерій. Узагальнені дані експериментальних досліджень свідчать про те, що буллінг є найбільш частим явищем у середній школі і в юності, а в старших ланках загальноосвітньої школи досягає свого апогею [2; 4].

Жертви буллингу зазвичай характеризуються як сором'язливі, пасивні, інтравертовані, наївніші, ніж однолітки, тривожні, мають низький соціальний статус, низький рівень самоповаги, схильні до депресії, не мають близьких друзів, фізично слабші, ніж їхні ровесники, замкнуті, мають деякі особливості зовнішності (як-от: повнота або надмірна худорлявість, руде волосся, ластовиння, відстовбурчені вуха, криві ноги тощо), нерозвинені комунікативні навички, можливо, мають певні захворювання (дефекти мовлення, поганий зір чи слух та ін.), низький інтелект та проблеми у навчанні, намагаються уникати конфліктів.

Загалом, об'єктом шкільного буллингу може стати практично будь-який учень, який хоч за якоюсь ознакою відрізняється від інших членів колективу: вродливіший чи непривабливий, багатший чи бідніший, найгірше чи найкраще в класі вчиться, новачок у колективі, іншої раси, національності, статі чи віросповідання, ніж решта учнів. Тому можна погодитися із висновками Д.Лейна про те, що відтворити типовий портрет агресора і жертви неможливо, і це сильно ускладнює аналіз проблеми і терапевтичне втручання [6]. Дійсно, такі дані, як низька самооцінка дитини, невисокий рівень інтелекту та розвитку пізнавальних процесів, виховання в авторитарних і/або конфліктних сім'ях, де насильство є нормою, можуть сприяти формуванню ролі жертви або й навпаки – спричинити насильницьку поведінку як варіант компенсації.

Разом з тим результати багатьох досліджень насильства показують, що хронічні акти вербальної і фізичної агресії, спрямовані на одних і тих самих жертв, доповнюються віктимізацією на іншому полюсі [4]. Найсумніше, що самі жертви нерідко вважають, що вони заслуговують на страждання.

Крім того, в учнівському середовищі існує категорія учнів, яких називають провокативними жертвами чи буллі-жертвами (І.Кон). Хоча вони за

своєю природою неагресивні, їх поведінка викликає роздратування у багатьох однокласників, вчителі їх також не люблять, що робить їх легкою здобиччю і жертвами буллінгу, та сприяє закріпленню соціально невігідних психологічних рис і стилю поведінки [4]. Оточуючих дратують надмірна балакучість, егоцентризм, замкнутість, грубість у поведінці, неввічливість, різкість у розмовах, необов'язковість, брехливість, критиканство, постійне скиглення, стукацтво, підлабузництво перед учителями.

Окрім особистісних чинників буллінгу, важливе значення мають педагогічні, сімейні та макросоціальні чинники у їх поєднанні. Шкільними чинниками, які можуть провокувати насилля між учнями, є: перевантаженість навчальних програм (невстигаючий у навчанні учень сердиться через погану успішність, нотації з цього приводу батьків і вчителів, а тому є потенційним порушником дисципліни); рутина в навчальному процесі, відсутність творчих елементів у навчанні й відпочинку, нудьга (учень, який нудьгує, не включений у навчальний процес, а тому шукає для себе розваги); надмірна строгість і вимогливість учителів, зловживання педагогів покараннями за порушення шкільної дисципліни, до яких удаються педагоги, ліберальний чи авторитарний стиль педагогічної взаємодії; байдуже ставлення вчителів та адміністрації школи до фактів насильства між учнями та до їхнього психологічного стану; надання вчителями переваги одному-двома учням (у класі їх називають «вчительськими любимчиками»); значна анонімність у великих школах, що створює ілюзію меншої вірогідності виявлення проступку.

До числа сімейних чинників буллінгу можна віднести: конфліктність сім'ї, відсутність емоційної близькості між членами родини, наявність фізичного й психологічного насильства, часте використання погроз, осуду, байдужість батьків до психологічних проблем у житті їхніх дітей, батьківські настанови (культивування ідеалу насильства в сім'ї як ознаки маскулінності), алкогольна, наркотична чи інша залежність батьків, низький чи, навпаки, надто високий соціально-економічний статус сім'ї тощо. Мають значення й такі макросоціальні чинники, як конкурентний стиль життя суспільства, пропаганда насильства й

жорстокості у мас-медіа, комп'ютерних іграх, вплив антисоціальних субкультур та ін.

Шкільний буллінг має серйозні психологічні та соціальні наслідки. Приниження, яких зазнає жертва знущань, ведуть за собою розвиток тривожності, депресії, фрустрації, появу різних фобій, різке зниження самооцінки, формування комплексів неповноцінності, втрату інтересу до навчання та зниження шкільної успішності, пропуски уроків (через побоювання зустрітися зі своїми мучителями та бути знову приниженим), виникнення проблем у поведінці. Найстрашніше для школярів підліткового та старшого шкільного віку в таких ситуаціях – це втрата іміджу, зниження соціального статусу. Через відсутність підтримки з боку оточуючих учень, що став жертвою буллингу, розчаровується в стосунках, у нього формується недовіра до людей, тому великою проблемою стає утворення і підтримання дружніх зв'язків. В результаті виникає відчуття зацькованості, безвиході, безнадійності, на ґрунті чого можуть виникати думки про суїцид. Може відбуватися формування антисупільних намірів, агресивних способів компенсації зневажених честі й гідності.

До того ж такого типу стрес-ситуації супроводжуються тимчасовим зниженням або втратою працездатності, особливо в навчальній діяльності, концентрації уваги, критичного мислення, адекватного сприйняття дійсності. Учні, що постраждали від буллингу, зазначають, що під час знущань вони втрачають спокій, самовладання, відчувають сильну тривогу і страх, розгубленість, безпорадність, пригніченість, бажання "провалитися під землю", втекти. Багато дітей одночасно зі страхом відчували ненависть, злість, гнів, бажання помсти, деякі – бажання вмерти. Ці висловлювання засвідчують відсутність у них такої важливої базової потреби як безпека [2]. Дослідники подають дані й про те, що напади й образи, яких зазнають учні, спричиняють потужний руйнівний вплив не лише на особистість потерпілого, його психоемоційний і фізичний стан, а й на організм у цілому. Е.Кіричевська зауважує, що окрім душевного болю внаслідок морального приниження,

скривджені відчують головні болі, запаморочення, утруднене дихання, пришвидшене серцебиття, млявість і тремтіння рук та ніг, рухову, мовленнєву та мисленнєву загальмованість. Такі соматофорні реакції при частому їх повторенні можуть викликати в нестійкій психіці дитини незворотні процеси, які завдають шкоди її здоров'ю [2]. Доведено, що жертви цькування більше, ніж їх ровесники, схильні до нервово-психічних розладів [1; 2; 4]. Часто вони стають жертвами інших видів насильства пізніше (навіть якщо оточення та ситуація змінюється) [9].

«Знуцання в школі може залишити шрами на все життя», – зазначають автори книжки «Булліцид: Смерть на перерві» Т.Філд та Н.Марр [12]. Х.Лейман порівнює психічні наслідки моббінгу із стресом, отриманим в результаті військових дій під час війни, та табірним досвідом ув'язнених [11].

Доведено, що через відчуття власного безсилля суттєво знижується самооцінка й свідків шкільного буллінгу. Д.Лейн називає їх «периферичними жертвами» [6]. Вони не виступають на захист жертв, оскільки побоюються насильницьких дій щодо себе. В результаті спілкування із школярами, що стали свідками насильства й знущань, ми прийшли до висновку, що особливо травматичним такий досвід є для дітей, які характеризуються високим рівнем емпатійності та схильності до ідентифікації. Оскільки й вони переживають сильне емоційне потрясіння, психологічні наслідки буллінгу для них є близькими до тих, що відчувають жертви насильства.

Якщо дії буллера не оскаржуються на ранніх стадіях, то здебільшого буллінг стає загальноприйнятою нормою поведінки в групі.

Агресори завдають шкоди і самим собі. Відсутність спротиву їм з боку окремого учня та інших учасників освітнього процесу школи сприяє їх криміналізації. Так, Д.Ольвеус подає статистичні дані про те, що колишні шкільні хулігани в 4 рази частіше, ніж інші учні, надалі брали участь у відносно серйозніших (кримінальних) злочинах [13]. У США, де доступ громадян до зброї простіший, ніж у багатьох інших західних країнах, проблема поширення третирування в школах пов'язана з іншою, більш небезпечною проблемою –

скоєння групових вбивств за допомогою вогнепальної зброї. Розслідування випадків розстрілів учнями своїх однокласників показали, що переважна більшість «стрільців» раніше були жертвами різних форм булінгу [1; 4]. Як бачимо, тероризування одними учнями інших впливає не тільки на безпосередніх його учасників (агресорів і їх поплічників та потерпілих), але й на вимушених свідків, і на шкільну атмосферу загалом. У цій психологічній війні не буває переможців.

Повністю викоринити насильство й знущання у навчальних закладах, на жаль, неможливо. Однак всім зацікавленим особам (батькам, психологам, педагогам, представникам духовенства та влади) потрібно вживати всіх можливих зусиль для зменшення кількості випадків булінгу, їх гостроти та деструктивних наслідків. Вирішувати цю проблему слід не тільки за рахунок посилення дисципліни, виявлення й усунення агресорів чи організації терапії для жертв знущань. Важливо формувати у суспільній думці нетерпимість до подібних явищ, пропагувати важливість взаємостосунків між людьми на основі толерантності, розвиток навичок конструктивної поведінки у складних ситуаціях міжособистісної взаємодії, сприяти активному включенню кожного учня у життя шкільного колективу та згуртуванню школярів. Необхідною є розробка цілісної превентивно-корекційної антибулінгової програми, що враховувала б зарубіжний досвід у вирішенні проблеми шкільного насильства та соціокультурну специфіку міжособистісних стосунків між учасниками навчально-виховного процесу школи.

Однією з найбільш ефективних антибулінгових програм зараз вважається програма, розроблена Д. Ольвеусом – Olweus Bullying Prevention Program (ОВРР), що містить комплекс інформаційно-консультативних, діагностичних, корекційних та організаційних дій, якими охоплюються всі учасники навчального процесу в школі. Її реалізація охоплює три рівні: загальношкільний, груповий (на рівні класу) та індивідуальний [13]. Основними компонентами програми на першому рівні є: формування у закладі освіти відповідної координаційної групи (комітету), чия діяльність спрямовується на узгодження

дій всіх учасників навчально-виховного процесу; проведення анонімних психодіагностичних досліджень серед учнів з метою моніторингу симптомів, особливостей та причин булінгу; проведення навчальних тренінгів для шкільного персоналу для його ознайомлення з сутністю проблеми та методами її вирішення; організація групових дискусій працівників шкіл з метою обговорення питань, що стосуються програми; організація та розвиток системи супервізорства; впровадження в шкільне життя норм, що виключають толерантне ставлення до цькування або інших форм насильства тощо. На другому (класному) рівні передбачається: впровадження норм нульової толерантності до третирування; проведення регулярних зустрічей з учнями класу та їх батьками. Третій рівень програми передбачає різні форми індивідуальної роботи з учнями, які виступають у ролі жертв та переслідувачів, а також з їх батьками [13].

Результати емпіричного дослідження. З метою визначення рівня поширення булінгу в українських школах та учнівських настанов щодо шкільного насильства й знущань нами було проведено пілотажне емпіричне дослідження методом опитування (анкетування та бесіди). Нашу вибірку можна назвати випадковою, оскільки вона включала 79 учнів сільських і міських шкіл Івано-Франківської та Тернопільської областей (43 – жіночої та 36 – чоловічої статей). Вік учасників дослідження – 14-15 років.

Насамперед нас цікавило загальне ставлення старшокласників до проявів насильства поміж учнями у школі чи поза навчальним закладом. Ми отримали наступні дані: 64,5 % респондентів засуджують факти насильства, 12,7 % вважають його нормальним явищем в учнівському середовищі, адже, як вони зауважили, «виживає сильніший», водночас 22,8 % школярів виявили своє індіферентне ставлення до таких речей.

28,8 % опитаних нами учнів зазначили, що за допомогою сили можна швидше вирішити конфлікт; 43,7 % з цим не згодні, вважаючи, що, окрім насильства, є й інші способи вирішення проблем у міжособистісних стосунках; 27,5 % хлопців і дівчат у цьому питанні не визначилися.

Про те, що застосування сили дозволяє запобігти насмішкам, приниженню та насильству з боку інших учнів висловилися 39,7 % школярів. Не згодні з ними 9 %, а деякою мірою погоджуються 24,4 % опитаних. На користь ненасильницьких способів попередження подібних проблем висловилися тільки 26 % старшокласників.

На наше запитання «Чи приносить вам задоволення знуцання над іншими учнями?» більшість опитаних нами школярів (82,1 %) відповіли негативно, 12,8 % зауважили, що їм важко відповісти на це питання, а 5,1 % дали ствердні відповіді, що дозволяє припустити їхню схильність до насильства.

На те, що знуцання над іншими людьми не має наслідків, вказали 10,3 % респондентів; не згодні з ними і усвідомлюють наслідки вчиненого щодо інших осіб насильства 67,9 % школярів; 21,8 % із відповіддю не визначилися.

Причому порівняльний аналіз отриманих емпіричних даних за гендерним критерієм дозволив нам виявити певні відмінності у відповідях учасників дослідження. Так, більшу нетерпимість до фактів шкільного насильства й знуцань виявляють дівчата (таких виявилось 74,4 %, а хлопців – 52,8 %). Однак не так уже й мало дівчат (21 %) підтримують силовий варіант вирішення міжособистісних конфліктів. Схвалюють застосування сили з метою самозахисту 51,4 % хлопців і 30 % дівчат. Категорично не згодні з думкою використовувати насильство у відповідь на образи з боку однокласників тільки 13,9 % дівчат і 2,9 % хлопців. Жодна дівчина з числа тих, що приймали участь в анкетуванні, не зазначила, що знуцання над іншими їй приносить задоволення, однак у цьому зізналися 11,4 % хлопців.

Як уже зазначалося, важливим для нас було виявлення тенденції щодо поширення буллінгу в учнівському середовищі. Тому ми запитали про це наших респондентів: «Чи піддавалися ви раніше або зараз знуцанням, тиску, насильству з боку інших учнів?» Відповіді учасників дослідження розподілилися наступним чином: «раніше так, тепер ні» – 15,2 %; «так, іноді» – 11,4 %; «часто – і раніше, і тепер» – 5,1 % (що свідчить про актуальні випадки

тривалого булінгу); «у моєму житті таке було один-два рази» - 25,3 %; «такого зі мною не траплялося» - 43 %.

Крім того, ми запитали школярів, чи траплялося їм бути задіяними у ситуаціях знущання одних учнів над іншими, а якщо так, то в якості кого? У відповідь 6,3 % респондентів поскаржилися, що над ними знущаються; 19 % старшокласників зазначили, що вони самі знущаються над іншими; одночасно в якості і агресора, і жертви виступають ще 19 % учнів; свідками таких подій були 55,7 % учасників дослідження.

Аналізуючи отримані нами емпіричні дані, ми зауважили, що здебільшого старшокласники використовують вербальну агресію щодо своїх ровесників. Так, 66,2 % хлопців і дівчат у відповідях на питання «Які види знущань було застосовано щодо вас?» вказали, що найчастіше вони потерпають через образливі слова та прізвиська. 18,2 % опитаних зізналися в тому, що зазнали фізичних знущань, їх били й давали стусанів. На соціальну ізоляцію вказали 20,8 % респондентів. Ці учні вказали на те, що з ними не розмовляли їхні однокласники та не приймали до виконання спільних справ. Були зазначені й випадки вимагання грошей (економічне насильство) – 1,3 %.

Крім того, ми запитали учнів про те, які види насилля були застосовано щодо їхніх однокласників або інших знайомих учнів. Ситуація була змальована наступним чином: фізичну агресію було застосовано щодо 39 % учнів, вербальну – 58,4 %, економічну – 10,4 %, в соціальній ізоляції побували 20,8 % хлопців і дівчат.

Хто допомагав скривдженим школярам пережити такі скрутні ситуації в їхньому житті? В результаті анкетування було з'ясовано, що 16,9 % жертв знущань взагалі замовчували випадки вчиненого щодо них насильства. Іншим учням допомагали пережити такі ситуації здебільшого друзі (на це вказано у 45,5 % анкет), батьки (13 %), найрідше вони зверталися за допомогою і отримували її від учителів (2,6 %) та з боку шкільного психолога (3,9 %, та й то виключно у міських школах). Ще 11,7 % опитаних старшокласників вказали свої варіанти вирішення подібних проблем: «сам вирішую», «не звертаю уваги»,

«дивлюся телевизор» (що є свідченням наслідування способів поведінки героїв кінофільмів та телепередач), «само по собі вирішиться». Ніхто не допоміг пережити й справитися з проблемами у стосунках з однолітками 14,3 % респондентів.

Зрештою, ми запитали учасників дослідження: «До кого ж варто було би звертатися за допомогою, якщо з вас знущаються і ображають інші учні?» На це питання отримали такі відповіді: до друзів (42,9 %), батьків (26 %), вчителів (9,1 %), до шкільного психолога (5,2 %), до дирекції школи (5,2 %). Про необхідність самостійного вирішення таких проблем зауважили 9,1 % респондентів. Крім того, учасники дослідження дописали свої пропозиції щодо дій потерпілого у подібних ситуаціях: «не звертати уваги», «звернутися за допомогою до міліції (до брата чи сестри)», «терпіти» тощо.

Отже, як бачимо, щонайменше третя частина опитаних нами школярів (31,7 %) були жертвами знущань з боку своїх ровесників, а хоча б раз побували у такій ситуації 57 % учнів. Зважаючи на інтимність цього явища, можна припустити, що воно є більш поширеним. Адже людина, яка зазнала приниження, не хоче згадувати про цей травмуючий досвід – тим більше їй не хочеться зізнаватися у цьому іншим. На це вказують і результати здійсненого нами контент-аналізу випадків шкільного буллінгу, що висвітлюються у ЗМІ. З'ясувалося, що найчастіше про знущання над учнями підліткового і юнацького віку їхні батьки дізнавалися не від них, а від знайомих, родичів, сусідів, які або випадково почули про це, або побачили відзняте відео в Інтернеті чи на мобільному телефоні у своїх дітей. З огляду на випадковість вибірки, можемо припустити, що масштаби шкільного насильства є досить значними.

Крім того, ми з'ясували, що у випадках буллінгу учні здебільшого отримують некваліфіковану допомогу або й не отримують її взагалі. Свідчення про наявність у їхній взаємодії насильства (в т.ч. й тривалих знущань) говорить про відсутність у сучасній школі ефективних механізмів їх профілактики й попередження, а також про відсутність системного підходу до надання психологічної допомоги кожному з учасників цього процесу.

Висновки. Шкільний булінг є однією із найбільш важливих психологічних, педагогічних та соціальних проблем сучасності. Він розглядається нами як навмисне, тривале і повторюване насильство, вчинене одним чи кількома учасниками навчально-виховного процесу щодо іншого, який не може захиститися в даній ситуації. Ознаками булінгу є: насильницька поведінка ініціатора цькування, цілеспрямованість і регулярність знущань, дисбаланс фізичних, психологічних, адміністративних та ін. ресурсів агресора і жертви, втрата об'єктом знущань контролю над ситуацією.

Шкільний булінг зумовлюється поєднанням індивідуальних, сімейних, педагогічних та макросоціальних чинників.

Булінг характеризується значними негативними наслідками для кожного із його учасників, колективу, в якому він відбувається, та суспільства загалом.

Проведене нами емпіричне дослідження показало, що, як мінімум, третя частина українських школярів були жертвами цькувань у школі, а хоча б раз побували у такій ситуації більше половини опитаних нами старшокласників. При цьому ані вони, ані інші причетні до таких випадків особи не отримували кваліфікованої психологічної допомоги.

Сьогодні у багатьох розвинених країнах (таких як Норвегія, Швеція, Великобританія, США та ін.) насильство в освітніх закладах визнано однією з пріоритетних національних проблем і її вирішенню надається вагоме значення. Важливо, щоб і в Україні відбувалася не тільки констатація (та й то здебільшого у мас-медіа) наявності окремих кричущих випадків шкільного булінгу та моббінгу, що виявляють прорахунки у вихованні підростаючого покоління, але розроблялися б і впроваджувалися у практику навчально-виховної роботи школи системні антибулінгові профілактично-корекційні програми.

1. Дроздов О. Феномен третирування у школі: шляхи вирішення проблеми / О.Дроздов // Соціальна психологія. – 2007. - № 6. – С.124-132.

2. Кіричевська Е.В. Насильство в освітньому середовищі: діагностика, аналіз, стратегії подолання / Е.В.Кіричевська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrdeti.com/firstforum/b35.html>.
3. Коломоєць О. Д. Адміністративно-правове регулювання відповідальності за вчинення насильства у сім'ї: [монографія] /О. Д. Коломоєць // За заг. ред. С.В.Петкова — Кіровоград: КіпЮІ ХНУВС, 2010. — 224 с.
4. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? / И.С. Кон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sexology.narod.ru/info178.html>.
5. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови / З.Й.Куньч. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – 848 с.
6. Лейн Д. Школьная травля (буллинг) / Дэвид А. Лейн // Детская и подростковая психотерапия / Под ред. Д.Лейна и Э.Миллера. — СПб.: Питер, 2002. – 448 с. – С. 240—274.
7. Ожиёва Е.Н. Буллинг как разновидность насилия. Школьный буллинг / Е.Н.Ожиёва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.violencepreventionworks.org/public/recognizing_bullying.page.
8. Фалд Т. Буллинг. Офисные хулиганы / Т. Фалд ; записал В.Кичкаев // Психфактор, 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psyfactor.org/lib/bulling.htm>.
9. Bernstein J. Children Who Are Targets of Bullying / J.Bernstein, M.Watson // Journal of Interpersonal Violence. – 1997. – Vol. 12. – No. 4. – pp. 483 - 498.
10. Heinemann P.P. Mobbing / P.P.Heinemann. - Oslo: Gyldendal. Herbert, G., 1988.
11. Leymann H. The Mobbing Encyclopaedia / H.Leymann [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.leymann.se/English/frame.html>.
12. Marr N. Bullycide: Death at playtime / Neil Marr, Tim Field. – Glasgow: Daily Record and Sunday Mail Ltd, 2000. – 320 p.
13. Olweus D. Bullying at school: tackling the problem (2001) / Dan Olweus / [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.oecdobserver.org/news/archivestory.php/aid/434/Bullying_at_school:_tackling_the_problem.html

14.Olweus D. The bullying circle: student's modes of reaction/roles in an acute bullying situation / Dan Olweus/ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.apa.org/research/action/bully-circle.pdf>.